
De partij van Oud en Wiegel

Leiderschap in de vvd en het primaat van het electoraat

HENK TE VELDE

Bij de presentatie van *Daadkracht en duidelijkheid. 5 jaar crisis in de vvd*, over de recente geschiedenis van de vvd, vroeg Hans Wiegel zich af waaraan toch de jarenlange malaise in de partij te wijten was.¹ Aan de principes, het program of de regeringsinvloed van de liberalen kon het niet liggen. Die waren sinds de hoogtijdagen weinig veranderd en daarmee zat het wel goed. Nee, meer dan bij andere grote partijen hing het succes van de vvd naar zijn smaak af van de kracht van het leiderschap. Het zij Wiegel vergeven dat zijn schets van het ideale soort leiderschap via de conservatieve Amerikaanse president Ronald Reagan een ietwat geïdealiseerd zelfportret werd: ‘Reagan kon – essentieel in leiderschap – hartstocht verbinden met overreding – hij had een hechte band met het volk, hij bracht een boodschap van hoop. En hij was ontspannen, kon relativeren, had zelfspot. Dat is leiderschap.’ De schets is niet gemakkelijk te verbinden met de twee andere succesvolle leiders van de vvd, Pieter Oud en Frits Bolkestein. Belangrijker is echter de stelling dat speciaal de vvd afhankelijk is van goed leiderschap. Daar is zeker iets voor te zeggen. Meer dan het cda en zijn voorlopers of de pvda is de vvd de schepping van enkele personen geweest. Betrekkelijk klein begonnen, met acht zetels van de honderd in de Tweede Kamer van 1948, groeide de partij onder Oud tot negentien van de honderdvijftig in 1959, daarna volgde een lichte inzinking, gevolgd door de electorale expansie onder Wiegel tot 28 zetels in 1977 en na kortstondig succes onder Ed Nijpels en nieuwe inzinkingen groei tot 38 zetels onder Bolkestein in 1998. Daarna ging het weer mis.

Zeker tot omstreeks 1980 had het er de schijn van dat de koers van de vvd meer dan die van de confessionele partijen of de pvda door leiders als Oud en Wiegel werd bepaald. Pas sinds die tijd is de leidersdominantie ook gaan gelden voor de andere grote partijen, te beginnen met Ruud Lubbers en Wim Kok, toen de zwevende kiezers massaal cda en pvda opzochten of juist verlieten. De vvd past weliswaar in de lange traditie van het liberalisme in Nederland,

maar de liberale stroming heeft nooit de verzuilde structuur van confessionelen en sociaal-democraten aangenomen en ook in electorale zin niet die stabiliteit gekend. Omdat ook tijdens de verzuiling iedereen het bestaan van een liberale stroming in de Nederlandse politiek vanzelfsprekend vond – die was er immers ‘altijd geweest’² – viel het niet zo op, maar de vvd kon vanaf het begin minder dan de verzuilde partijen op een vaste aanhang rekenen. De aanhang van de partij moest in de beginjaren nog grotendeels gevonden worden, zoals de gestage opmars van het zetelaantal laat zien. In zo’n situatie is politiek leiderschap alleen al om electorale redenen cruciaal.

Toch is leiderschap ook weer niet alles. Het is zeer de vraag of de Katholieke Volkspartij (kvp) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) met andere leiders het electorale tij hadden kunnen keren toen zij tussen 1963 en 1971 vrijwel de helft van hun zetels verloren. De ontzuiling en ontkerkelijking waarvan zij het slachtoffer werden, hadden niet veel te maken met leiderschap. In diezelfde tijd kwamen er daardoor wel veel zetels op de electorale markt. Men kan zich verbazen over de grote groei van de vvd vanaf 1972, maar het is duidelijk dat er toen veel mogelijkheden lagen. In zekere zin was het wachten op iemand die daarvan gebruik kon maken. De vraag is dan welk leiderschap op welk moment succesvol is. Het was bijvoorbeeld niet ondenkbaar geweest dat de vvd in de jaren zestig de ruimte had bezet die vervolgens door D66 werd ingenomen. Dit was deels een partij van gesecculariseerde katholieken, maar toch ook van ontevreden linkse vvd’ers zoals Hans Gruijters.

Er is dus alle reden de geschiedenis van het leiderschap van de vvd nog eens te bezien. Het is een cliché dat de strijd over personen in de vvd veel heftiger is dan die over standpunten.³ Vooral ook vvd’ers zelf hebben dit vaak gezegd. Harm van Riel zei in 1970: ‘In de vvd draait het altijd om personen. (...) Alle meningsverschillen, letterlijk alle, die ik met Oud heb gehad, gingen uitsluitend over personen. Er was nooit enige controverse over de te voeren politiek in letterlijke zin.’⁴ Een decennium later zei Edzo Toxopeus echter dat er met name tegenstellingen waren tussen de conservatieve Van Riel, die met zijn ‘feodale denkmethode’ toch ‘heel anders’ was, en andere leidende figuren binnen de vvd, zoals Oud, Henk Korthals en hij zelf.⁵ Dit is een aanwijzing dat politieke tegenstellingen in de vvd de gedaante aannemen van strijd om personen⁶ – wat natuurlijk niet betekent dat iedere persoonlijke ruzie een achtergrond van politieke tegenstellingen behoeft te hebben. De vvd moet natuurlijk niet worden gereduceerd tot een vehikel voor leiders. Dat zou geen recht doen aan de partij, die na de SGP en de PVDA de oudste groepering is die in de Tweede Kamer vertegenwoordigd is.

Drie leiders steken erbovenuit: Oud, Wiegel en Bolkestein. Toch is de vvd de partij geworden en gebleven van Oud en Wiegel: Oud bleef op een afstand, maar hij gaf de partij wel haar plaats in het politieke spectrum, bouwde haar electorale positie op; zonder hem is de partij ondenkbaar. Wiegel bouwde haar uit tot een volkspartij en veranderde zo haar identiteit. Bolkestein bereikte nieuwe successen, maar zijn afstand tot de partij betekende anders dan in de tijd van Oud wel dat zijn invloed op haar niet diepgaand was. Pas nu, na de opwinding van 2002 en de leiderschapsverkiezing van 2006, gaat de partij wellicht weer van karakter veranderen.

De vvd van Oud

De vvd is ontstaan in de naoorlogse golf van partijvernieuwing, waarin de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) werd opgevolgd door de KVP en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) door de PVDA. De Partij van de Vrijheid (PVDV) was in 1946 opgericht als de moderne en progressieve voortzetting van de vooroorlogse Liberale Staatspartij. De partijorganisatie werd grotendeels overgenomen, de verandering kwam vooral tot uitdrukking in een nieuwe leider. De initiatiefnemers hadden Dirk Uipko Stikker benaderd om het gezicht van de nieuwe partij te worden. Stikker had voor de oorlog geen politieke functie van betekenis bekleed. Toch had hij na de oorlog zitting in de Nationale Adviescommissie – zolang het parlement nog niet volledig functioneerde – en de Eerste Kamer. Daarin was hij terechtgekomen door zijn rol als werkgeversvertegenwoordiger en in het bijzonder door zijn voorbereidende werk voor de Stichting van de Arbeid die direct na de oorlog werd opgericht. Stikker geloofde echt in dit samenwerkingsverband tussen werkgevers en werknemers waarvan hij enkele jaren voorzitter was. Particulier initiatief en voortzetting van de oude verbanden konden ook radicalisering voorkomen: ‘de massa moet van de straat’.⁷ Zo stond hij aan de wieg van wat samen met de Sociaal-Economische Raad de kern zou gaan vormen van het Nederlandse poldermodel. Toen dat model in de jaren negentig, tot verdriet van Bolkestein en andere liberalen, internationaal furore maakte, was een van de hoogtepunten een prestigieuze Duitse prijs die de Stichting van de Arbeid in 1997 ontving voor de ontwikkeling ervan.

Stikker was voor de oorlog directeur geworden van Heinekens bierbrouwerij. De Duitsers beschouwden bier als eerste levensbehoefte en lieten het bedrijf tijdens de bezetting ongemoeid, zodat Stikker over comfortabele middelen beschikte die hij onder meer inzette voor ondergrondse activiteiten. Hij on-

dersteunde zelfs vakbondsbestuurders die door de oorlogsomstandigheden in moeilijkheden waren gekomen; de oorlog stimuleerde een geest van samenwerking en schiep een band tussen hem en enkele vakbondsbestuurders die ook nadien zou blijven bestaan.⁸ Als grand seigneur was Stikker gewend dat er gebeurde wat hij wenste en dat was hier het geval. Hij was de drijvende kracht achter de Stichting van de Arbeid en trad soms naar buiten als voorzitter zonder medebestuurders te raadplegen.⁹

Stickers prestige in 1945 berustte op zijn werk voor de Stichting die hij naar het schijnt als zijn voornaamste levenswerk zag.¹⁰ In zijn memoires schreef hij dat hij zich nooit een 'homo politicus' had gevoeld en niet hield van de felle aanvallen die bij de politiek horen. Hij was in feite een voorbeeld van het tot in de jaren zestig nog veel voorkomende type van de notabele die gevraagd werd voor de politiek. Ook symboliseerde hij dat liberalisme in veel gevallen meer een levenshouding dan een concrete politieke keuze was. Het potentieel aan liberale aanhang was in de invloedrijke maatschappelijke kringen groot, maar dat betekende niet dat men zich ook per se inzette voor liberale partijvorming. 'Gezien mijn persoonlijke en zakelijke achtergrond ging men algemeen van de veronderstelling uit, dat ik, zoal geen lid, dan toch een sympathisant van de Liberale Staatspartij was. Ten onrechte echter', merkte Stikker op, die zich niet thuis had gevoeld bij het in zijn ogen negatieve 'roestoud Liberalisme'.¹¹ Toch meende hij dat hij het in de praktijk wel met de liberalen zou kunnen vinden en liet hij zich niet lang smeken om leider van de nieuwe PVDV te worden. Kenmerkend is wel dat hij over zijn keuze overleg pleegde met Hendrik Willem Tilanus, de man van de CHU. Bij de totstandkoming van de VVD zou Stikker uitleggen dat volgens hem het liberalisme een niet-confessionele variant vormde van de 'protestants-christelijke middenstof'.¹² Het sprak voor hem blijkbaar vanzelf dat het liberalisme een vrijzinnig-protestantse kleur had. Zeker tot de jaren zeventig zou de VVD weinig aantrekkingskracht blijken te hebben op katholieken.

Partijpolitiek had niet wezenlijk Stickers interesse en hij zou er vermoedelijk niet in zijn geslaagd werkelijk een nieuwe start te maken met de partij. Al snel ontstond de indruk dat het er wel erg rustig was. Door zijn vele beslommeringen was Stikker vaak afwezig en was hij niet in staat voldoende impulsen te geven. Daarvoor was toch een echte homo politicus nodig en die diende zich enkele jaren later aan in de persoon van Oud. Liberalen vinden over het algemeen dat de politiek zich niet met alles moet bezighouden en dat politiek niet alles is. Des te opvallender is het dat het leven van de twee belangrijkste leiders geheel om de politiek draaide. Oud en Wiegel waren in hun tijd de benjamin

van de Kamer en betraden die zodra het maar enigszins kon: Oud in 1917 toen hij 30 was, Wiegel in 1967 toen hij 25 was, nog voordat hij zijn studie had afgemaakt. Zij waren beroeps politici, de politiek was hun carrière. ‘Wij hebben als voorzitter van de v.v.d. één van de heel weinige belangrijke, wijze en knappe mensen, wier levenshouding in de Nederlandse politiek ligt’, schreef Van Riel omstreeks 1950.¹³ Oud was daarnaast ook een zeer vruchtbare auteur die publiceerde op het terrein van het staatsrecht en de parlementaire geschiedenis. Met dit werk plaatste hij zich in de klassiek-liberale negentiende-eeuwse traditie waarin grondwet en Kamer centraal stonden, en dat Oud na de oorlog gold als het ‘parlementair geweten’ paste in de liberale traditie.¹⁴ Zijn boeken dateren vooral uit de oorlogstijd. Voor de oorlog gold hij meer als financieel dan als staatsrechtelijk specialist. Als financieel specialist maakte hij zoveel indruk dat Hendrik Colijn hem in 1933 vroeg als minister van Financiën voor zijn tweede kabinet. Op dat moment was Hendrik Marchant de leider van Ouds partij, de links-liberale Vrijzinnig Democratische Bond (vdb). Colijn wilde Oud zo graag, dat hij Marchant op de koop toe nam als minister van Onderwijs. Zo werd Oud de minister die de Gouden Standaard handhaafde totdat het niet meer kon. Colijn is erom bekend gebleven, maar Oud was de minister die de financiële politiek vorm gaf.

Daarmee was Oud in 1945 een politicus met een verleden. De vooroorlogse crisispolitiek had afgedaan en de reputatie van Colijn was zwaar aangetast. In de jaren zestig zou Tilanus opmerken dat het vreemd was dat Colijn zo werd aangevallen terwijl Oud weinig te horen kreeg over zijn rol toen.¹⁵ Meteen na de oorlog werd Oud echter zijn rol wel degelijk voor de voeten geworpen. Stikker had aanvankelijk bedenkingen over Oud vanwege deze geschiedenis¹⁶ en die maakte zijn herintrede in de politiek na 1945 een lastige zaak. Zijn partij fuseerde met de SDAP en enkele andere groepen in de nieuwe PVDA (1946). Oud had wel willen samenwerken, maar voelde niet veel voor een fusie. Morrend legde hij zich erbij neer. Het is een van de weinige momenten geweest in zijn politieke carrière waarop hij op een cruciaal punt bakzeil moest halen. Als begenadigd politiek tacticus wist hij het spel vrijwel altijd zo te spelen dat de uitkomst naar zijn zin was. Dat dat nu niet lukte, tekent zijn zwakke positie aan het einde van de oorlog. Hij torste de erfenis van zijn ministerschap – die hij altijd zou blijven verdedigen: in zijn Rotterdamse werkkamer hing na de oorlog een portret van Colijn!¹⁷ Verder was hij na zijn ministerschap burgemeester van Rotterdam geworden, zodat hij in zijn partij een minder centrale positie innam. Bovendien had hij zich in de oorlog muisstil gehouden. Het prestige van een Stikker of een Willem Drees die het overleg gedurende de

oorlog hadden gedomineerd ontbeerde hij. Toch werd hij bestuurslid van de PVDA – hij zorgde er wel altijd voor dat hij kon meepraten.

Dat hij een verkeerde keuze had gemaakt, werd hem al snel duidelijk toen de partij hem niet wilde kandideren voor een plaats in de Eerste Kamer. ‘Grote groepen zijn er in ons land die de naam Oud onmiddellijk verbinden aan de politiek van Colijn’, werd in het bestuur van de PVDA opgemerkt.¹⁸ De kans op een politieke carrière binnen de PVDA was verkeken en Oud ging zich oriënteren op andere mogelijkheden. De PVDV was niet echt van de grond gekomen als nieuwe partij, daar lagen wellicht kansen. Nu toonde Oud zijn meesterschap. Hij wilde niet toetreden tot de PVDV, maar een centrale positie gaan innemen in een nieuwe partij. Hij formeerde een comité van medestanders, deels voormalige leden van de VDB. Hoewel iedereen wel wist dat dit geen grote groep was, wist hij er veel mee te bereiken, waarschijnlijk omdat Stikker en zijn medestanders de ervaren politicus Oud hoe dan ook wilden binnenhalen. Ook de reserves die hij opriep als oud-leider van de VDB¹⁹, de linkse concurrent van de voorloper van de PVDV, werden overwonnen. Hij moest de partij nieuw leven inblazen.

Na de verkiezingen van 1948 werd Oud voorzitter van de fractie die nu uit acht leden bestond, tegen de zes van de PVDV. Oud was een groot politicus, een zeer erudiet man en een dominante persoonlijkheid met veel ambitie. Hij was principieel in het staatsrechtelijke, voor de rest was politiek voor hem ‘bovenal de kunst van het mogelijke’.²⁰ De omstandigheden hebben hem, de vrijzinnig-democraat die altijd met een zekere nostalgie over zijn oude partij bleef spreken²¹, naar de rechterkant van het politieke spectrum gedrongen, waar hij zich ook meer en meer thuis voelde. In het sociaal-economische was hij behoudend en met zijn nadruk op historisch staatsrecht was hij volgens Van Riel – geen vriend van hem trouwens – een man uit de vooroorlogse periode. Daarmee gaf hij de VVD wel een sterk fundament.

Oud was vrijmetselaar en misschien wel allereerst anticonfessioneel, en dan met name antikatholiek. Het is geen toeval dat zijn parlementaire rede tegen het bisschoppelijk Mandement van 1954, dat katholieken verbood zich op het socialisme te richten, als een van zijn beste geldt. Politiek positioneerde hij de VVD echter vooral als antisocialistische partij. Het lag voor de hand voor iemand die de PVDA vanwege haar socialistische inslag had verlaten, maar het was ook een politieke meesterzet die de VVD bij de verkiezingen van 1959, toen zij samenwerking met de PVDA bij voorbaat uitsloot, uiteindelijk een grote overwinning zou bezorgen. Oud plaatste de VVD in het rechtse kamp. Terwijl de VVD nog deel uitmaakte van een kabinet met PVDA en KVP, sprak hij al over

de ‘derde macht’ die vvd met de protestantse Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de CHU zou moeten vormen.²² Dit was vooral symboolpolitiek, maar die maakte zijn positie wel duidelijk.

Ouds koers werd duidelijk nadat de vvd in 1948 toetrad tot het eerste kabinet-Drees. Minister Stikker van Buitenlandse Zaken had vooral te maken met de Indonesische kwestie die hij in een internationaal perspectief en in het belang van de werkgevers bezag. Vanuit dat perspectief was hij geneigd enigszins toe te geven aan Indonesië. De stemming in de partij was geheel anders en Oud wilde zo min mogelijk concessies doen. In de Kamer stelde hij zich onverzoenlijk op. Het kwam tot een confrontatie toen Oud een motie indiende die het kabinetsbeleid scherp aanviel. De motie haalde bij lange na geen meerderheid, maar ze werd wel gesteund door de gehele fractie van de vvd. Stikker had van tevoren aangekondigd dat hij in dat geval zou aftreden en dat deed hij ook. De daaropvolgende kabinetscrisis werd opgelost zonder veel veranderingen en Stikker zat de rit verder uit; daarna verdween hij naar een ambassadeurspost in Londen, het begin van een internationale loopbaan. Oud stelde zich publiekelijk op het formeel juiste standpunt dat Stikker de motie naast zich neer had kunnen leggen en dat de kabinetscrisis dus onnodig was. Binnenskamers had hij zich echter laten ontvallen, dat het maar het beste was als Stikker ‘ophoepelt’.²³ Vanwege het risico van partijscheuring legde hij zich echter bij de continuering van het kabinet neer.

Toen Stikker minister werd, was Oud hem opgevolgd als partijvoorzitter. Fractievoorzitter was hij al, en toen Stikker verdween, had hij het rijk alleen. De zaak doet enigszins denken aan de jaren dertig, toen hij koel en zakelijk het vertrek van zijn politieke mentor Marchant uit de politiek had bewerkstelligd. Marchant was naast Oud minister van Onderwijs onder Colijn en de grote man van de vdb. Hij bekeerde zich tot het katholicisme en zijn politieke positie werd onhoudbaar. Oud handelde formeel en praktisch volstrekt juist door Marchant de wacht aan te zeggen, maar de koelheid waarmee hij dit deed is opvallend. Hij had aan Marchant zijn politieke carrière voor een belangrijk deel te danken; Marchant had hem gepousseerd en gesteund in conflicten.

Van Riel noemde Oud ‘meer leider dan voorzitter’, maar erkende dat de partij dat soms nodig had.²⁴ Men kan een stap verdergaan en zich afvragen of de vvd ooit negentien zetels behaald had in 1959 zonder Ouds strakke leiding. Als stabiele partij vormde ze toen een alternatief voor de uitgeregerde rooms-rode coalitie. Oud paste in het rijtje Carl Romme, Willem Drees, Jan Schouten, Hendrik Willem Tilanus, allen leiders die het in hun partij lang volhielden. Het meeste lijkt hij wellicht op Romme, ook allereerst parlementariër die alleen

voor de oorlog minister was en na de oorlog de fractie met stevige hand leidde tot dat in de jaren zestig niet langer geaccepteerd werd. Oud gaf de vvd een stabiele positie in het verzuilde landschap zonder de steun van een zuil achter zich. Een echte ‘volkspartij’ werd ze in die tijd niet, daarvoor was alleen al het soort leiding van Oud ook te afstandelijk, formeel en koel. Romme hield bij partijbijeenkomsten enthousiasmerende toespraken. Oud was ook een goed spreker, maar meer een logische, scherpzinnige en redenerende Kamerredenaar: ‘Velen zijn geboeid, anderen voelen zich getart, maar allen, ook zijn heftigste tegenstanders, erkennen de dwingende kracht van zijn betoog, de logica van zijn gedachtengang, al is zij dan misschien niet de hunne.’²⁵ Oud had zoals vele liberalen ook geen heel sterke binding met de partij. Die was voor hem toch vooral een kiesvereniging die weliswaar zorg verdiende en een bundeling van gelijkgezinden was, maar ondergeschikt aan de Kamerfracties.²⁶ Hij maakte van het liberalisme van de zindelijke burgerheren die een betrekkelijk losse groep gelijkgestemden vormden na de oorlog een echte politieke partij, nog niet zozeer als organisatie maar als strategisch opererende eenheid. Dat het een professionele organisatie, laat staan werkelijk een volksbeweging zou worden, leek toen nog ver weg. Voor Oud was liberalisme echt politiek, maar politiek speelde zich vooral af in de Kamer.

De erfenis van Oud, 1963-1971

Oud dulde eigenlijk niemand naast zich. Vrijwel alle vvd-politici bogen zonder al te veel problemen voor zijn superioriteit. De uitzondering was Van Riel, die als onder-voorzitter van de partij en voorzitter van de fractie in de Eerste Kamer op een gegeven moment zelfs het vertrouwen in Oud opzegde.²⁷ Oud werkte hem dan ook danig tegen. Van Riel was graag minister geworden, maar Oud had dat geblokkeerd vanwege Van Riels onberekenbaarheid en lastige relatie met andere partijen. Dat had hij wel goed gezien, maar Oud wilde ook binnen de vvd Van Riels rol beperkt houden. Daarvoor had hij zakelijke gronden – die vooral in Van Riels persoonlijkheid, minder in zijn politieke positie lagen – maar hij zag misschien ook wel een concurrent in hem. In ieder geval vond hij hem te ambitieus voor zijn capaciteiten. Onder-tussen was Van Riel te veel individualist en bohemien om als stabiele leider te fungeren. Hij was vooral een luis in de pels van zittende leiders. Hij zag uit naar het vertrek van Oud in 1963 en voorkwam door zijn lastige houding, misschien zonder direct daarop uit te zijn, dat Korthals Oud zou opvolgen. Korthals had bij voorbaat geen trek in voortdurende conflicten met de frac-

tievoorzitter in de Eerste Kamer en bedankte voor de eer. Als vice-fractievoorzitter onder Oud gold hij als kroonprins, maar tot veler verbazing volgde hij hem niet op. Hij vond dat Oud hem veel te weinig steunde in de conflicten in de partij die nu ook met de koers te maken hadden. In plaats van Korthals werd het Toxopeus, een andere protegé van Oud.²⁸

Terwijl onder Ouds bewind nog geen duidelijke vleugelvorming zichtbaar was, ging Van Riel nu functioneren als de rechtsbuiten van de partij. De man die Oud opvolgde, Toxopeus, had er het nodige mee te stellen. Toxopeus was een geheel andere figuur dan Oud. Min of meer geruisloos en onverwacht was hij eerst Kamerlid en later minister van Binnenlandse Zaken geworden. Deze rustige man, door zijn biograaf als 'een Heer' getypeerd, had bestuurlijke en verzoenende kwaliteiten die toen goed van pas kwamen.²⁹ In alle partijen kwam een einde aan het dominante leiderschap uit de verzuilde periode en de vvd bewoog mee op het ritme van de andere partijen, waar de jaren zestig een tijd van onopvallende leiders waren. In vergelijking met de andere grote partijen verliep de ontwikkeling binnen de vvd echter vrij rustig, zeker electoraal. Het zetelaantal bleef na de terugval in 1963 (na regeringsdeelname) vrijwel constant; ook de oprichting van D66 leidde, tot grote opluchting van de vvd, niet tot zetelverlies. Het versterkte de positie van Toxopeus.

In een reactie op Ouds dominerende dubbelfunctie was besloten de functies van fractie- en partijvoorzitter te scheiden. Toxopeus had bij lange na niet de positie of statuus van Oud, maar die zou op dat moment, toen in alle partijen een einde kwam aan het pontificale leiderschap van de jaren vijftig, ook niet geaccepteerd zijn. Toch was Toxopeus' positie blijkbaar sterker dan die van de leiders na Wiegel, die met uitzondering van Bolkestein allen onvrijwillig vertrokken. Toxopeus nam eigener beweging afscheid als partijleider, om commissaris van de Koningin in Groningen te worden. Goede tweede na Toxopeus was Molly Geertsema. Hij volgde de eerste tweemaal kort als fractieleider op, en was toen naar het schijnt de eerste op wie (door Haya van Someren-Downer) de term 'politiek leider' werd toegepast.³⁰ Nadrukkelijk gebruik van die term heeft in de praktijk trouwens zelden betekend dat degene om wie het ging ook werkelijk onomstreden was.³¹

Evenals Toxopeus was Geertsema meer bestuurder dan politicus en ook al iemand die door zijn (liberale) biograaf als 'een Heer' werd beschreven. 'De één zal dit positiever waarderen dan de ander. Binnen het liberalisme past het; sommige personen van andere snit ervaren het soms als niet van hun wereld. Daardoor kan er een niet werkelijk bestaande afstand ontstaan.'³² Voor *Vrij Nederland*-journalist Martin van Amerongen beantwoordde Geertsema (in

1969) ‘op een bijna lachwekkende wijze aan het beeld dat men zich voor ogen stelt van een praeses van het Leids studentencorps, een secretaris van de vvd-afdeling Leiden, een burgemeester van Wassenaar of een leider van de Tweede Kamerfractie van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie [wat hij allemaal was of was geweest]: een parmantig vooruitgestoken embonpoint, een glas sherry in de linkerhand, een bitterbal in de rechterhand en een hete aardappel in de keel’.³³

Er is een merkwaardige overeenstemming in de typering van het liberalisme in de jaren zestig en zeventig. Kritische journalisten schreven ironisch over de deftigheid van de vvd, maar partijleden gebruikten die kwalificaties ook zelf, al deden zij dat met een andere waardering. Men kan niet zeggen dat dit alleen of vooral gebeurde in navolging van de tegenstanders van de vvd; leden van de partij hebben het beeld vaak naar voren gebracht. De beeldvorming was in 1965 ongewild bevestigd door de jonge liberaal Henk Vonhoff die onder de titel *De zindelijke burgerheren* een beeld van het vooroorlogse liberalisme had gegeven. De titel was geïnspireerd door Jan Greshoffs beroemde gedicht ‘Liefdesverklaring’ (1924) aan de strenge en zelfgenoegzame ‘donkre burgerheren’, de ‘zindelijke heren’, de dominee, de dokter en de notaris, die nogal eens tot het liberale milieu behoorden. Vonhoff stelde zijn verzameling documenten samen als pendant van het afscheid van de verzuilde confessionele wereld in boeken over het rijke roomse leven en de gereformeerde mannenbroeders. Liberalen hadden geen verzuiling gekend, maar wel een maatschappelijke afscheiding door de ‘standsmuur’ die volgens Vonhoff nu verdwenen was, zodat het liberalisme nu een echte ‘volkspartij’ zou zijn geworden.³⁴ Vonhoff wilde dus het afscheid van het standsdenken markeren, maar hij bevestigde juist de typering van de vvd als een partij die zich door de cultuur van de deftige standen kenmerkte. Ook binnen de vvd bestond twijfel of de partij toen al wel een echte volkspartij was.³⁵ In feite heerste in de jaren zestig meer dan ooit het beeld van de vvd als een partij geleid door ‘heren’; terwijl andere partijen zich tegen ‘heren’ begonnen af te zetten, leek de vvd ze juist te omarmen.

In de jaren zestig en zeventig vindt men voortdurend het beeld van de deftige vvd. Als antwoord daarop betoogden leidende partijleden dan in de terminologie van die dagen dat het ‘image’ van de vvd als een conservatieve partij niet deugde.³⁶ Toxopeus zei kort na de verkiezingen van 1967 dat de vvd ten onrechte ‘gebrek aan bewogenheid’ werd verweten. Hij gaf toe dat de bewogenheid die hij in de vvd aantrof nog wel iets te wensen overliet, maar ‘sportiviteit, fair play, zorgvuldigheid’, het was toch niet niets? In *God, Neder-*

land en de franje, zijn bekende schets van het Nederlandse partijenlandschap, smaalde *Volkskrant*-journalist Henry Faas dat dit ‘burgermansfatsoen’ was en ‘de bewogenheid van de tennisbaan’. Toxopeus was daar eigenlijk best tevreden mee: ‘Nou, dat vind ik dan nog heel redelijk. Zolang als de mensen in de wereld het fatsoen van de tennisbaan hanteren: het kon minder, hè.’³⁷ Deze poging de spot van zijn scherpe kantjes te ontdoen was niet erg succesvol. Faas’ uitspraak werd regelmatig geciteerd en ondertussen merkten journalisten op dat ‘de vvd haar odium, de partij te zijn van de “zindelijke burgerheren” nog niet overleefd’ had.³⁸

De positie van de partij en haar leiders was nogal eigenaardig. Enerzijds wilde de vvd af van het conservatieve ‘image’ en wilde ze een ‘progressieve’ partij zijn.³⁹ Daarmee sloot ze aan bij de traditie van de vvd: Oud had in de eerste vergadering van de partij in 1948 al benadrukt dat ze ‘voortuitstrevend’ was of behoorde te zijn.⁴⁰ Anderzijds hechtte het milieu rond de partij, als reactie op de jaren zestig, aan de vormen die behoorden bij een standsgebonden cultuur. Van Riel ging wat verder dan de meesten: ‘U ziet er toch ook keurig uit. Waarom moet je met sandalen lopen en altijd zo raar vaag voor je uit kijken? Dat zijn geen serieuze mensen.’⁴¹ Zo dreigde de vvd opgesloten te blijven in het reservaat van de zindelijke burgerheren en een partij voor de ‘bourgeois satisfait’ te worden.⁴² ‘Het is vooral de sfeer, die de vvd uitstraalt, waardoor ze zichzelf het upperten-image eigenmaakt. De sfeer van de hockeyfeesten’, vond journalist John Jansen van Galen. In zekere zin met vooruitziende blik schreef hij dat de partij zich beter niet als die van de bourgeois satisfait kon voordoen: ‘Misschien zou een zelfbewuste campagne met als thema: “Wij zijn de partij van de zelfstandigen, de mensen die hun hand niet hoeven op te houden, de ruggengraat van onze welvaart” de vvd heel wat meer stemmen opleveren.’⁴³ Wat moest de richting van de partij worden na het vertrek van Oud? De twee opties werden in de jaren zestig belichaamd door Geertsema en Van Riel, beiden in zekere zin deftig.

Geertsema was afkomstig uit een familie van bestuurders en dat bestuurlijke functies zijn kant zouden uitkomen, vond hij eigenlijk vanzelfsprekend. Hij cultiveerde zijn deftigheid echter niet speciaal en legde tegenover conservatisme de nadruk op individuele vrijheid – die in de jaren zestig vooral als links gold –, democratisering en rechten van homoseksuelen.⁴⁴ Zo stond hij aan de linkerzijde van de vvd die in de jaren zestig nog de toekomst leek te hebben. Ook Wiegel schijnt bij zijn aantreden als Kamerlid gezegd te hebben: ‘Ik hoop dat ik links in de vvd sta.’⁴⁵ Geertsema was echter als deftige bestuurder niet de man om van de vvd een volkspartij te maken. Toxopeus stond veel dichter

bij Geertsema dan bij Van Riel, maar bleef toch ook een tussenpaus. Ook Geertsema's tegenstrever in de partij, Van Riel, slaagde er niet in de vvd om te vormen tot volkspartij. Ook Van Riel stamde uit een familie waarin politieke functies normaal waren, zijn grootvader van moederszijde, Harm Smeenge, was een vooraanstaande liberaal geweest. Hoewel die niet speciaal deftig was en Van Riels vader als directeur van een postkantoor niet meer dan een lokale grootheid was⁴⁶, gedroeg Van Riel zich alsof hij uit de aristocratie afkomstig was. Hij wilde gevraagd worden voor politieke functies en voelde zich te goed voor ambitie, zodat hij nooit verder kwam dan de Eerste Kamer en Gedeputeerde Staten. Hij koketteerde met zijn afkomst uit een goed milieu. Van jongs af aan was hij gewend 'aan een bescheiden luxe leven' en zo hoorde het ook. 'Ik heb altijd gevonden dat mijn positie paste in de natuurlijke orde der dingen.'⁴⁷ Openlijk sprak hij zijn voorkeur uit voor een 'deels hereditaire classe dirigeante'.⁴⁸

Van Riels ideeën en zijn imago vielen samen. In 1976 vertrok hij als fractievoorzitter in de Eerste Kamer. In 1978 bestond de vvd dertig jaar en was de voorzitter van de JOVD, de piepjonge Gijs de Vries, verheugd 'dat de vvd de laatste jaren het sigaar-met-bolhoed imago heeft weten af te schudden, en is doorgebroken naar alle lagen van de bevolking'. De vvd bevond zich volgens hem nu in een middenpositie, tussen CDA en PVDA.⁴⁹ Afscheid van de bolhoed betekende voor De Vries afscheid van conservatisme; de twee vielen samen in Van Riel. Dat deze beschreven is als een 'heer van stand in de Nederlandse politiek' doet niet toevallig aan Marten Toonder denken. Met zijn bolhoeden en grote sigaren legde Van Riel het er zo dik bovenop, dat het leek alsof hij met zijn conservatisme schmierde. 'Het was een man, die heel doelbewust zijn imago heeft opgebouwd', vond Geertsema, en dat viel meer mensen op.⁵⁰

Wiegel: het primaat van het electoraat

Van Riel schmierde en was excentriek, maar zijn conservatisme was gemeend. Hij geloofde dat de vvd met een appèl aan conservatieve emoties een grote aanhang zou kunnen verwerven. Massa's werden beheerst door emoties en daarmee moest je als politicus rekening houden.⁵¹ Hij raakte een gevoelige snaar. Liberalen hadden zich er van oudsher op beroemd dat zij, anders dan confessionelen en socialisten, de ratio als richtsnoer namen. Grote liberalen als Thorbecke in de negentiende en Oud in de twintigste eeuw hadden indruk gemaakt door dwingende betogen en door een dominante persoonlijkheid,

niet door samenbindende emoties. Maar nu begon toch de behoefte te ontstaan aan een politiek die daar verandering in zou brengen.

Toxopeus had in de door Faas gewraakte rede uit 1967 betoogd dat de vvd ‘bewogenheid’ moest tonen omdat de kiezers alleen door ‘emotionaliteit’ de oude verzuilde omgeving zouden verlaten.⁵² Van Riel zal het ermee eens zijn geweest en Kamerlid en latere partijvoorzitter Van Someren werd zeer populair als een heftige debater met uitgesproken ideeën. Toen zij in 1980 jong overleed, merkten commentatoren op dat zij de meestal afstandelijke en rustige liberalen ‘van een emotionele lading heeft voorzien’.⁵³ Het is de vraag of zij echt politiek leider had kunnen worden. Als zodanig had zij in 1969 Geertsema verwelkomd, maar haar voorkeur zal zijn uitgegaan naar een minder links-liberale koers. Hoewel Geertsema ontkende dat er in de partij een lijn Geertsema-Vonhoff bestond tegenover een lijn Wiegel-Van Someren-Van Riel,⁵⁴ werd er met redenen gesproken over ‘Van Rielisme’ en ‘Geertsemanie’.⁵⁵

De richtingstrijd liep niet erg hoog op, omdat de leiderschapskwestie van de vvd in feite snel werd opgelost. Voor de verkiezingen van 1972 was Wiegel voor het eerst als lijsttrekker opgetreden. Hij had een uitstekend resultaat behaald en was de eerste politiek leider van de vvd wiens positie vooral gevestigd werd door electorale resultaten. Hij had het antwoord gevonden op de vraag die Toxopeus in 1967 had opgeworpen. Zelf was die daar trouwens niet helemaal tevreden mee. Wiegel had ‘een geweldige gave om de mensheid heel eenvoudig, klip en klaar, en met prachtige kreten te zeggen wat hij ervan vindt’.⁵⁶ Hij kon ‘dingen uitstekend versimpelen’ maar Toxopeus was ‘altijd bang geweest voor het snelle applaus van de menigte’.⁵⁷ Harm van Riel dacht er anders over. Wiegel had volgens hem ‘een geweldig “emotional appeal”’.⁵⁸ Van Riel meende al in 1970, een jaar voor de verkiezing van Wiegel tot fractievoorzitter, ‘dat er een polarisatie in de Nederlandse politiek tot stand *moet* komen’. De zwijgende meerderheid kon alleen gemobiliseerd worden door een uitgesproken persoonlijkheid ‘die voldoende simplistisch denkt om onbepert in zijn eigen gedachten te geloven. U hoeft daarbij volstrekt niet aan Hitler te denken: figuren als Pieter Jelles Troelstra en Abraham Kuiper hadden dat ook. Een profeet met veel gezond verstand en weinig professorabele neigingen. Iemand die inderdaad in verbeterde vorm weergeeft wat een groot deel van de mensen beweegt op geestelijk en materieel gebied’.⁵⁹

Meer dan dertig jaar voor Pim Fortuyn leek Van Riel al naar iemand als hij uit te zien.⁶⁰ Een regelrechte populist zal hij niet hebben gewild. Het is niet verwonderlijk dat hij zo ingenomen was met Wiegel: iemand met voldoende ‘simplisme’ om polarisatie en mobilisatie tot stand te brengen, maar zonder

de opstandige kanten en het verbeterd geloof in zijn eigen missie van het charismatische leiderschap à la Fortuyn. Er ontstond een hechte vriendschap tussen Wiegel en Van Riel. Volgens Wiegel was Van Riel binnen de vvd een van de weinigen die aandacht gaf aan electorale overwegingen. 'Hij vond dat we erover moesten nadenken en spreken en ik zat wat dat betreft op volstrekt dezelfde koers. Wij kwamen er vaak in onze gesprekken op terug, wat de beste aanpak zou zijn, hoe de kansen te vergroten, om de vvd te laten uitgroeien tot een echte volkspartij.'⁶¹

Het is wel duidelijk dat bij Wiegel het electorale element veel zwaarder woog. Van Riel had conservatieve denkbeelden en daarbij paste een electorale gerichtheid op de zwijgende meerderheid. Wiegel sprak zich aanvankelijk niet uit over de lijn van de partij, maar werd als het ware door zijn gerichtheid op de kiezer naar de behoudende kant van de vvd getrokken. Onder de kop 'Hans Wiegel gaat het helemaal maken' analyseerde de journalist Robbert Ammerlaan de politicus vlak voordat hij in 1971 fractievoorzitter werd.⁶² Ammerlaan signaleerde zijn grote populariteit in de vvd, maar vroeg zich wel af of Wiegel eigenlijk wel sterke politieke overtuigingen had. Zijn gesprek met Wiegel had hem daarvan niet overtuigd. Wiegel maakte zich er boos over dat Ammerlaan hem als kameleon zag. Maar Wiegel had in ideologische discussies geen grote inbreng en Van Riel, die zo enthousiast was over Wiegel, had toch als bedenking: 'zijn geleerdheid zou wat groter kunnen zijn'.⁶³ Wiegel had wel stellige overtuigingen over het bestuur dat ordelijk en rustig moest zijn en de manier van politiek bedrijven die helder moest zijn, met aandacht voor speelse en theatrale aspecten. In iedere beschrijving die hij heeft gegeven van de ideale politicus en van zichzelf komt het belang naar voren van relativiseringsvermogen en zelfspot. Vanaf omstreeks 1970 werd hij stevast omschreven als politiek natuur-talent. Daarmee werd dan niet bedoeld op zijn ideologische of bestuurlijke kwaliteiten, maar op zijn sociale vaardigheden en vooral op zijn vermogen tot heldere en eenvoudige taal.

Wiegel voelde zich thuis in de vvd: 'De mensen spraken me aan. Het gaat in de politiek tenslotte niet alleen om ideeën.' Volgens Ammerlaan leek hij voor 'een liberale partij geschapen: een beschaafd spreker, goed in het pak, opgewekt, vriendelijk voor iedereen, gezellig op feestjes, sigarenroker, sherry-drinker en erg aardig om mee te praten'.⁶⁴ Hij was van nature een sociaal mens en dat betekende ook dat hij rekening hield met zijn omgeving. Hij kwam niet uit een deftig milieu en was ook wat verlegen. 'Wiegel is als politicus een acteur', merkte journalist Jan Tromp op.⁶⁵ Hij heeft inderdaad van jongs af aan in de politiek een bepaalde rol gekozen, een rol die bij hem paste, maar

wel een die op het publiek gericht was. Met zijn sigaren, pakken, horlogeketting en houding imiteerde hij volgens velen Van Riel. Theo Joekes, die al Kamerlid was toen Wiegel kwam en het nog was toen hij ging, meende dat Wiegel zich aangetrokken voelde 'door diens vermogen om een persona om zich heen te scheppen'.⁶⁶ In ieder geval paste hij er goed mee binnen de vvd, en de halve knipoog waarmee hij zich opstelde werd gewaardeerd. Hij was het antwoord van de vvd op de jaren zestig en d66. Voor de verkiezingen van 1967 werd hij als 'bedwaard jongeling' binnengehaald. 'Naar leeftijd zal Wiegel de jongste zijn. En naar geest? Naar geest misschien niet. Hij zal niet wild uit de band springen; hij houdt van sigaren roken, en rustig zijn krantje lezen, geen onrustige motoriek': aan het woord is een beschaafde liberaal die Wiegel aanprijst in *Liberaal Reveil*.⁶⁷ Zijn ambities volgens dit artikel: trouwen op zijn achtendertigste en dan burgemeester worden van een middelgrote stad. Wiegel was geen hemelbestormer.

Zelf schreef Wiegel in *Een partijtje libre* in 1968 dat zijn partij weinig onrustkende. Toen pleitte hij voor vernieuwing, maar hoe die te bereiken zonder al te grote onrust? Wiegel vond het antwoord. Ten eerste door een polariserende politieke stijl te verbinden met goede persoonlijke relaties en met relativeringsvermogen, ten tweede door zich op te stellen tegenover de polarisatie van links. Houd Den Uyl uit het Catshuis, was de leuze in 1972. Hoewel dat niet lukte, won de vvd wel flink. De vernieuwing van de partij kwam relatief laat. De opwinding van Nieuw Links, de Politieke Partij Radicalen (ppR) en d66, het ging allemaal aan Wiegels vvd vooraf. Wiegel ontwikkelde geleidelijk aan een eigen politieke agenda, maar toch vooral in reactie op zijn tegenstanders. Hij reageerde vooral. Hij wilde van de vvd een volkspartij maken en deed dat door zich af te zetten tegen de pvda. Zo kon hij het beste van twee werelden verenigen: hij polariseerde, maar juist tegen de onruststokers, zodat de vvd zich niet tegen de bestaande orde hoefde te keren. Ook de leuze 'puinruimen' waarmee de vvd het kabinet-Van Agt binnentrok, was vooral een 'negatieve leus', zoals Wiegel zelf de strijdkreet tegen Den Uyl had gekenschetst.⁶⁸

Wiegels uitverkiezing was geen keuze voor een politieke lijn maar voor een succesvolle electorale strategie. In die zin kon ook een Geertsema zich van harte met de keuze verenigen. Zo werd een traditie gevestigd in de vvd. De leider diende zich electoraal te bewijzen. Toen Bolkestein jaren later fractieleider werd, zei Loek Hermans: 'Pas als de partij weer stijgt in de polls, is het duidelijk dat hij de nieuwe leider wordt.'⁶⁹ Toen nog weer vele jaren later Mark Rutte gevraagd werd waarom het in de vvd altijd over personen ging, antwoordde hij: 'Electorale aantrekkingskracht.' De vraag was altijd 'halen ze de zetels wel

of niet'.⁷⁰ Tegelijk draaide natuurlijk ook weer niet alles om de verkiezingsresultaten. Wiegel was in 1971 de jongste fractieleider ooit en er werd gesproken van een 'voogdijraad' van Geertsema, Van Riel en Van Someren die hem in de gaten hield. Toen ds'70 uit het kabinet-Biesheuvel stapte, gingen er stemmen op de vvd-ministers dat voorbeeld te laten volgen. Wiegel wilde daaraan niet meewerken en ging in tegen veel prominente partijgenoten. Onder anderen Van Someren wilde hem toen kwijt, maar Wiegel bleef overeind. Het was een dubbeltje op zijn kant, maar door in een riskante situatie vast te houden aan zijn eigen lijn, vestigde hij definitief zijn leiderschap. De leiders na hem kwamen vast in het zadel door verkiezingsoverwinningen. Voor de jonge Wiegel was dat zeker nodig geweest, maar het was nog niet genoeg. Pas nu had hij zijn gezag echt gevestigd.

De gang van zaken tijdens het kabinet-Biesheuvel herhaalde zich min of meer in 1980, toen Wiegel vice-premier was in het kabinet-Van Agt. Fractie-leider Koos Rietkerk wierp zich op als politiek leider, maar toen de minister van Financiën, kvp'er Frans Andriessen, aftrad wegens een gebrek aan bezuinigingen, besliste Wiegel dat de vvd-ministers bleven zitten. Hij was de baas. In crisissituaties blijkt wie zijn wil kan doorzetten. Zo was indertijd ook Oud echt de baas geworden toen Stikker aan de kant was gezet.

Uit de twee kwesties bleek dat Wiegel een gouvernementeel man was. Hij combineerde een grote aandacht voor de kiezer met een bestuurlijke gerichtheid die daar meestal mee in tegenspraak is. Daar ligt een deel van zijn geheim. Het ging, zei hij in 1982, om een nieuwe relatie met de kiezer. 'Onze ideeën zijn niet zo veel veranderd. Het is denk ik gekomen doordat we erin zijn geslaagd door het beeld heen te breken dat onze tegenstanders altijd van ons ophingen: de partij van heren met pakken, vesten, sigaren en horlogekettingen.' Het is een merkwaardige uitspraak: het beeld klopte toch gewoon? Wiegel had inmiddels weliswaar iets vlottere pakken, maar had zelf juist tot in het karikaturale met pak, vest en sigaar rondgelopen en de horlogeketting ontbreekt zelden in vroege typering van hem. En toch was de vvd nu een volkspartij geworden. 'Als er één doorbraak na de oorlog is geweest, is het dat wij grote groepen kiezers hebben bereikt die er vroeger niet over piekerden op ons te stemmen.'⁷¹

Daarin had Wiegel gelijk. De acht zetels van de vvd in 1948 waren verveelvoudigd. De grote omslag was na de jaren zestig gekomen. De pvda was na de oorlog maar een klein beetje groter dan de sdap voor de oorlog en zou in de jaren zeventig en tachtig vaak onder het hoogtepunt van vijftig zetels uit 1956 blijven en er maar een enkele keer een paar zetels bovenuit gaan. Het cda

zou maar een enkele keer hoger eindigen dan de KVP in haar eentje in 1963 met vijftig zetels. De liberalen hebben dus – in ieder geval tot 2002 – het duurzaamst geprofiteerd van de ontzuiling in de jaren zestig. De jaren zestig zijn vaak als de strijd van een nieuwe generatie getekend. Als men het zo bekijkt is het leiderschap van de VVD het meest gestempeld door de jaren zestig. Wiegel was het jongste Kamerlid ooit en daarna de jongste fractieleider ooit. Hij was een generatie jonger dan Den Uyl en zelfs tien jaar jonger dan Hans van Mierlo van D66, die toch gold als het politieke gezicht van de jonge jaren zestig. Generatiegenoten als Jan Pronk en Ruud Lubbers kwamen later op het politieke toneel en hadden toen niet de rol van een Wiegel. Lubbers bewerkstelligde later juist de omslag naar een nieuwe politiek waarin bestuur centraal stond, en niet de mobilisatie van de achterban. Wiegel bleef met enige nostalgie terugblikken naar de tijd waarin hij politiek debater was geweest. Wat miste hij toen hij commissaris in Friesland was geworden? ‘Dat je als politiek aanvoerder onder de mensen kon zijn. Zalen toespreken, met duizend man d’r in, leuke confrontaties op de televisie, ja, dat mis ik wel.’⁷²

Wiegels erfenis, 1982-1990

Zoals de jaren zestig waren ook de jaren tachtig een overgangstijd voor de VVD, met weinig uitgesproken en in dit geval ook nog snel wisselend leiderschap: Ed Nijpels, Rudolf de Korte, Joris Voorhoeve, tot in 1990 Frits Bolkestein kwam. In de jaren zeventig waren Toxopeus, Geertsema, Van Riel, Van Someren, Vonhoff al van het nationale toneel verdwenen. Het duiventilgedrag begon journalisten op te vallen.⁷³ Het liberalisme vertoonde in deze jaren twee gezichten. Enerzijds zat de partij in een fluwelen zetel. De eerste kabinetten-Lubbers voerden zozeer een liberale politiek, dat de premier alleen al om te bewijzen dat hij geen liberaal was daarna nog een kabinet met de PVDa moest beginnen. Maar daar stond wel wat tegenover. Het CDA nam de liberale agenda over, zodat de VVD zich er moeilijker mee kon profileren, en bovendien was Financiën, een cruciale plek om dat binnen het kabinet te kunnen doen, in christen-democratische handen. Onder deze omstandigheden – liberale politiek zonder een aansprekend liberaal gezicht – had de VVD het moeilijker dan men zou verwachten op basis van de liberale omslag in politiek en beleid na Den Uyl en Van Agt.

Wiegel had zijn opvolger uitgezocht naar zijn evenbeeld. Nijpels was voorzitter van de JOVD en vier jaar Kamerlid geweest toen hij fractievoorzitter werd, slechts enkele jaren jonger dan Wiegel indertijd en met precies dezelfde ervaring.

Zijn kracht lag evenals die van Wiegel in de communicatie met het publiek. Volgens Joekes behoorde hij 'tot de nieuwe generatie, die in de illusie verkeerde dat kamerleden hun werk alleen goed kunnen doen in voortdurend persoonlijk contact met "de mensen"'.⁷⁴ Toch ging het mis. Onder Lubbers ging de wind anders waaien en viel Nijpels' liberalisme van het 'gewoon jezelf kunnen zijn', nog de succesvolle verkiezingsleus van 1982, verkeerd. De leuze was een verzet tegen het paternalisme van de verzuiling en van links, maar ze klonk wel erg vrijblijvend. Ondertussen riep Nijpels gemengde reacties op. Volgens CDA-Kamerlid Wim Mateman was hij 'de meest frisse, de meest benaderbare fractieleider van de drie groten die we hebben rondlopen. Een zeldzaam hartelijke en aardige vent.' Joekes, die hem als fractieleider meemaakte, is echter over niemand zo bitter als over Nijpels. Hij gebruikt woorden als schrikbewind en intimideren en zelfs diabolisch.⁷⁵

Het is duidelijk dat Nijpels intern een strakke leiding voorstond en dat hij zich al snel aangevallen voelde toen het na 1982 minder goed ging met de vvd. Zelfs Joekes erkende dat hij een goede onderhandelaar was, maar Nijpels worstelde met de vraag wat er met de winst van de jaren zeventig gedaan moest worden. De vvd was groot geworden door scherpe oppositie tegen links. Hoe nu verder? Lubbers nam veel meer dan Van Agt de liberale herstructureringsagenda over en hij was daarmee zeer succesvol. De vvd had weinig reden tot verzet tegen Lubbers' politiek, maar zonder polemieken en zonder regering door centrum-links (zoals vóór de monsterzege van Nijpels in 1982) verwaterde de identiteit van de vvd. Die had zich vanaf Oud vooral gevormd tegenover de pvda – Ouds electorale succes van 1959 volgde op scherpe polarisatie tegen de pvda. Het zou het probleem blijven van de vvd: meeregeren als kleine partner en dan onzichtbaar worden of oppositie voeren en dan groeien? Zo vreemd was het niet dat Nijpels na vier jaar Lubbers weer vrijwel alle zetels van de zege van 1982 verloor.

Een andere vraag is of hij een goede leider was voor de vvd. Hij was in zijn gerichtheid op het publiek een soort van Wiegel, terwijl dat type politicus zijn aantrekkingskracht wat begon te verliezen. De jaren zeventig waren de tijd van politieke mobilisatie en van publieksgerichte bestuurders als Den Uyl, Wiegel en Van Agt. Onder Lubbers waaide een wind van herstructurering, bezuiniging en hard bestuur in plaats van communicatie. Daarbij kwam dat Nijpels niet beschikte over Wiegels ontspannen sociale vaardigheden en volgens Bolkestein ook nog eens geen gezag had onder de vvd-ministers in het kabinet.⁷⁶ Dat klinkt door in Nijpels' klacht achteraf, dat hij had gewild dat Gijs van Aardenne opstapte, de minister van Economische Zaken die zwaar onder vuur lag door

de parlementaire enquête naar subsidie voor de rsv-werf. Nijpels suggereerde dat Van Aardenne mede op instigatie van Wiegel was blijven zitten⁷⁷; het paste in ieder geval in Wiegels eerdere houding in dergelijke kwesties.

Nijpels kreeg bovendien te maken met de keerzijde van Wiegels succes. Wiegel had in de jaren zeventig een populair liberalisme geïntroduceerd, dat zich weinig bekommerde om het aloude liberale thema van het staatsrecht en afscheid nam van de deftigheid van Oud, Toxopeus en Geertsema. Wiegel had als minister bovendien de stabiliteit van de regering boven financiële soliditeit gesteld, en daarmee de tweede troef van het liberalisme – de claim van soberheid tegenover potverteren – uit handen gegeven. Toen Lubbers met cda'er Onno Ruding als minister van Financiën bewees dat de liberalen voor financiële herstructurering niet echt nodig waren, bleef er niet veel over om de liberale identiteit aan vast te maken. De vvd verkeerde in de situatie waarin het cda na Lubbers zou belanden: een populaire leider vertrok die een nieuwe aanhang had verworven maar oude waarden had laten vervagen (confessionele onder Lubbers, staatsrechtelijke en financiële onder Wiegel). Het staatsrecht raakte zozeer op de achtergrond dat Gerrit Zalm in de jaren tachtig juist lid werd van de vvd en niet d66 omdat de laatste 'zo'n juristenpartij' was.⁷⁸

Wat was de kern van het Nederlandse liberalisme? Nijpels had er geen antwoord op. Gewoon jezelf zijn klonk wel liberaal, maar dan alleen in negatieve zin: vrij van betutteling. In de jaren tachtig werkte dit niet meer. Het onzekere leiderschap van die jaren kan daarmee niet alleen de betrokken personen worden aangerekend. Het cda maakte immers een decennium later eenzelfde ontwikkeling door: afwisselend probeerde men het met een principiële maar voor het publiek wat ongemakkelijke figuur (bij het cda Enneüs Heerma, bij de vvd Joris Voorhoeve) en een vlotte maar weinigzeggende leider (respectievelijk Jaap de Hoop Scheffer en Ed Nijpels en Rudolf de Korte). Onder de omstandigheden viel bij deze leiders telkens vooral hun zwakke zijde op. Toen de conjunctuur weer draaide werden figuren succesvol die het onder andere omstandigheden ook moeilijk hadden gehad: de op het eerste gezicht stijve Balkenende in het cda en de op het eerste gezicht stijve Bolkestein in de vvd. Leiderschap is tijdgebonden.

Bolkestein

Na de verloren verkiezingen van 1986 was de positie van Nijpels onhoudbaar geworden. Bolkestein viel in een fractievergadering Nijpels frontaal aan. Nijpels, die zelf ook niet tevreden was over de ontwikkeling van zijn leiderschap, vertrok

zonder slag of stoot.⁷⁹ Bolkestein werd niet zijn opvolger. Als aanstichter van de paleisrevolutie was hij omstreken en hij werd door zijn collega's ook niet als de bindende figuur gezien die nodig was. Zelf betoogde Bolkestein toen ook maar dat hij niet geschikt was als fractievoorzitter, aangezien hij van 'grondigheid' hield in plaats van 'het vluchtige oordeel' dat voor het voorzitterschap vereist was.⁸⁰ Bij verrassing werd Nijpels opgevolgd door Voorhoeve. Voorhoeve had evenals zijn voorgangers nog maar één termijn als Kamerlid gezeten voor hij fractieleider werd en zijn voornaamste troef op dat moment was dat hij het tegendeel was van wat men Nijpels nadroeg: hij was integer, had geen vijanden en stond als een typische hoogleraar voor degelijkheid in plaats van vlotheid. Enige tijd ging het goed. Er verschenen positieve stukken in de pers⁸¹ en Toxopeus meende dat Voorhoeve liet zien dat het ook anders kon dan met Wiegel.⁸²

Het probleem van de identiteit van de vvd was daarmee nog niet opgelost. Voorhoeve ging de confrontatie met Lubbers aan, maar in het tweede kabinet-Lubbers was vice-premier De Korte, die gold als politiek leider van de vvd, niet opgewassen tegen de premier. Dat de vvd nog zoekende was, bleek overduidelijk toen het in 1989 tot een confrontatie kwam met het kabinet. Toen het kabinet als onderdeel van milieumaatregelen het reiskostenforfait wilde afschaffen, haakte de vvd af. De betrokken ministers Neelie Smit-Kroes en Nijpels stonden tegenover de fractie in een kwestie die als typisch maar ook wat clichématig vvd-thema kon gelden (blij dat ik rij). De zaak leek geen kabinetscrisis waard en was meer aanleiding dan oorzaak. De vvd wilde af van de cda-dominantie, maar dat ging zo onhandig dat de partij bij de volgende vervroegde verkiezingen van 27 naar 22 zetels ging, zodat ook een belangrijk deel van de winst van Wiegel nu was verdwenen.

Wat op het moment zelf een ramp was voor de partij, bleek op termijn *a blessing in disguise*. Het partijbestuur dwong Voorhoeve al in 1990 tot aftreden. Hij werd al niet beschouwd als aansprekende figuur en stemmentrekker, maar zonder verkiezingsnederlaag had dat nog geen gevolgen behoeven te hebben. Zijn onhandige optreden in de kabinetscrisis deed de deur dicht. Zelf was hij niet speciaal uit op de val van het kabinet. Dat het toch zover kwam, vestigde de indruk dat hij noch over een eigen lijn, noch over gezag beschikte. Er volgde nog een algemene ledenvergadering waarin alle frustraties van de mislukte jaren tachtig naar buiten kwamen. Symbolisch was dat dit ook een dieptepunt voor Wiegel persoonlijk was. Hij trachtte in de vergadering olie op de golven te gieten, maar kreeg geen gehoor, iets wat hem nog nooit was overkomen.⁸³

Woedend vertrok hij, het was het einde van de dominantie van Wiegel. Vanaf nu was zijn machtspositie niet meer vanzelfsprekend.

De nieuwe fractievoorzitter was door het partijbestuur op het schild gehesen, maar Bolkestein, die zich nu blijkbaar wel geschikt achtte voor de functie, bleef op de vergadering buiten de ruzie. Het wilde niet zeggen dat zijn positie meteen onaantastbaar was. De bezwaren van stijfheid en afstandelijkheid golden nog steeds. Bij zijn eerste algemene beschouwingen bracht hij het er als fractievoorzitter in de Kamer ook niet best vanaf. Tegen Lubbers kon hij toen nog niet op. Maar in tegenstelling tot zijn voorgangers kreeg hij de tijd om te groeien in zijn rol. De vvd had de rumoerige ledenvergadering net achter de rug en bevond zich op een dieptepunt qua zetelaantal. Vanaf nu zou de weg omhoog leiden. In de oppositie kon de partij haar identiteit hervinden. Zoals onder Oud en Wiegel drukte ook nu de leider daarop een groot stempel. Voor het eerst sinds Oud maakte de vvd met Bolkestein intellectueel indruk. Achteraf is vooral het thema van asielzoekers, allochtonen en integratie blijven hangen, maar hij begon ook over Europese integratie, ontwikkelingssamenwerking en wat toen het Poldermodel ging heten. Met zijn standpunten bepaalde hij het debat en dat legde de vvd geen windeieren: bij de verkiezingen van 1994 won ze negen zetels. Bolkesteins positie was net als die van andere leiders pas definitief gevestigd na een verkiezingsoverwinning. Nu zat hij vast in het zadel.

Zelf zei hij dat hij Wiegel als voorbeeld nam in het agenderen van politieke kwesties, maar meer dan met Wiegel vertoont hij overeenkomsten met Oud. Evenals Oud is hij een afstandelijke man die imponeert, geen meeslepende maar wel een overtuigende spreker, en iemand voor wie de partij vooral voertuig voor politiek is, geen sociale omgeving. Wiegel koos voor de partij van de mensen bij wie hij zich thuis voelde, voor Bolkestein was dat van weinig belang. Ook is, net als bij Oud, Bolkesteins positie op intellectuele uitstraling gebaseerd. Bolkestein zelf noemt Oud zelden. Hij was in zijn jeugd eerder een aanhanger van Drees en dacht bij zijn pogingen tot een politieke loopbaan eerst aan de pvda – zoals trouwens Oud ook had gedaan. Omdat hij zich vooral tegen de erfenis van de jaren zestig en zeventig richtte, lag het wel voor de hand dat hij bij de vvd uitkwam. Net als Oud zou hij na een kortstondige ministersloopbaan voor de Kamer kiezen, waar hij tussen 1994 en 1998 furore maakte als de leider van een regeringspartij die oppositie voerde. Naast een reeks andere studies deed hij rechten en hij staat daarmee, na Wiegel, weer in de traditie van de vvd, waar vrijwel alle leiders jurist zijn van opleiding. Hoewel Bolkestein zich, in tegenstelling tot Oud, niet speciaal met de positie van de Kamer bezighield, paste hij met zijn uitstraling en manier van redeneren uitstekend in de traditie

van de vvd. Met zijn stijl was het moeilijk voorstelbaar dat hij bij een van de andere grote partijen een vooraanstaande positie zou hebben bereikt.

Nijpels, Voorhoeve en De Korte slaagden er niet in een stempel op de partij te drukken. In concrete zaken waren ze succesvol of minder succesvol, electoraal had Nijpels kortstondig succes, maar op de lange termijn veranderden ze weinig aan de identiteit en strategie van de partij. De vvd bleef de partij van Oud en Wiegel. Veranderde dat onder Bolkestein? Bolkestein keerde zich tegen de erfenis van Nieuw Links en gaf de aanzet tot een verandering van het politieke debat in Nederland; hij was zonder twijfel na Kok de belangrijkste Nederlandse politicus van de jaren negentig. Op de korte termijn werd de vvd de partij van Bolkestein, maar hij bleef een eenling voor wie de partij een betrekkelijk willekeurig vehikel was. En toen hij achteraf de voornaamste liberale inbreng in het program van het eerste kabinet-Kok samenvatte, noemde hij zaken die hij niet zelf had geagendeerd of grotendeels geregisseerd: financieringstekort, lastenverlichting, marktwerking en infrastructuur.⁸⁴ Wel werden deze zaken toen veel meer dan onder Lubbers als het eigendom van de vvd beschouwd. Bolkesteins verdienste was dat hij het liberalisme nieuw zelfvertrouwen en een duidelijk gezicht had gegeven. Hij had bovendien een gelukkige hand met de keuze van de minister van Financiën. Nadat Kok als vice-premier Financiën had beheerd, was het politieke gewicht ervan al toegenomen en Gerrit Zalm bouwde dat verder uit. Meer dan in de jaren zeventig en tachtig, toen beheersing van de uitgaven minder centraal stond, werd Financiën het hart van de politiek, en de minister de tweede coördinerende figuur in het kabinet na de premier. Onder Den Uyl, Van Agt en Lubbers behoorde de minister van Financiën tot dezelfde partij als de premier. Onder het derde kabinet-Lubbers kwam er een omslag toen Kok aantrad op dat ministerie en het politieke gewicht ervan accentueerde. Daarna kwam het in handen van de vvd. Het is naast Bolkesteins agenderende rol de tweede reden voor de revival van de vvd.⁸⁵

Zo werd opnieuw de kwadratuur van de cirkel bereikt die Wiegel al eerder had gevonden: gouvernementeel en oppositioneel tegelijkertijd. Electoraal was het een gouden strategie. In 1998 behaalde de vvd haar hoogste score ooit: 38 zetels. Kok bleef premier en Bolkestein vertrok op het hoogtepunt. Hij meende dat hij de partij goed achterliet: 'Ik ben ervan overtuigd dat we op den duur de grootste partij van Nederland worden, mits we het spel goed blijven spelen.'⁸⁶ Anders dan Oud en Wiegel bleef hij tamelijk onthecht staan tegenover de vvd en de Nederlandse politiek. Op de vraag waarom hij lid werd van de vvd, antwoordt hij: 'Omdat ik lid van de Tweede Kamer wilde worden en lidmaatschap van de vvd was daar een vereiste voor.'⁸⁷ Een diepe verbondenheid

spreekt daar niet uit. Zijn motief was vooral strijd tegen de erfenis van het kabinet-Den Uyl. Minder dan Wiegel of Oud heeft Bolkestein zijn stempel op de partij gezet. Een nieuw electoraal hoogtepunt en nieuwe uitstraling, dat wel, maar Bolkestein beklifde minder dan Oud en Wiegel.

Epiloog

De jaren zeventig waren voor de vvd laat afgelopen. Bolkestein was de politiek ingegaan om te strijden tegen Nieuw Links en de erfenis van Den Uyl. Zelfs Rutte was nog om die reden lid geworden van de vvd: 'Ik raakte geïnteresseerd in politiek doordat er bij mij thuis veel gesproken werd over het kabinet-Den Uyl, daar waren we gewoon tegen.'⁸⁸ Bij Bolkesteins afscheid uit de Nederlandse politiek werd er in 1998 nog eens aan herinnerd dat hij altijd 'geërgerd bleef over de jaren zeventig'.⁸⁹ In de partij was de relatie met dat decennium nogal ambivalent. In een bespreking van een essaybundel van Bolkestein wees de liberale socioloog Jacques van Doorn in 1990 op de 'stijlverwantschap' tussen het door Bolkestein gewraakte Nieuw Links en 'het wiegeliaanse moment' in de vvd: 'jong elan, grote woorden en bewuste polarisatie en de daarmee gepaard gaande versimpeling van het politieke debat'.⁹⁰ Wiegel bleef altijd licht nostalgisch terugblikken naar de jaren zeventig, weliswaar de tijd van verfoeide linkse dominantie, maar ook het moment van zijn doorbraak en die van het liberalisme. Bolkestein kwam veel later op het politieke toneel dan Wiegel, maar hij behoort tot dezelfde generatie. Hoewel Bolkesteins afstandelijke stijl sterk afweek van die van Wiegel en hij zich van hem losmaakte na hem aanvankelijk als voorbeeld te hebben beschouwd, bleef de schaduw van de jaren zeventig over de partij hangen.

Wiegel had de Fortuyn-revolte van 2002 als politicus van de oude generatie aanvankelijk nog zonder kleerscheuren doorstaan. Een lichte flirt met Fortuyn had hem toen nog bijna kandidaat-premier gemaakt. Pas met de verkiezing door de leden van de lijsttrekker in 2006 veranderde dat echt. Kort daarvoor, op 3 maart 2006, hield Wiegel, die door fractieleider en zijn vroegere medewerker Jozias van Aartsen ook toen min of meer was gelanceerd als kandidaat-premier, een lezing in Groningen. Onbesuisd viel hij minister Alexander Pechtold van coalitiepartner D66 aan. Het viel geheel verkeerd en toen Van Aartsen na de verloren gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart vertrok als fractievoorzitter was duidelijk dat het boek voor Wiegel nu ook echt gesloten was.

De partij van Wiegel beleefde een onrustige tijd. Na de moord op Fortuyn en de desastreus verlopen verkiezingen ruimde Hans Dijkstal het veld, de leider die het stokje van Bolkestein in 1998 had overgenomen en die door de populist Fortuyn compleet op het verkeerde been was gezet. De verkiezingsnederlaag werd de verzoenende linkse liberaal die zich met Paars identificeerde in de schoenen geschoven: had hij niet net als Bolkestein oppositie binnen de coalitie moeten voeren? Had de vvd niet een 'rechtser' profiel nodig? Het is de vraag of een andere leider veel had uitgemaakt: de alternatieven voor Dijkstal vanaf 2002 hadden dezelfde achtergrond als hij. Terwijl de pvda na de monster-nederlaag van 2002 overstapte op een jonge mediagenieke leider die vooral wilde luisteren, bleef de vvd vertrouwen op door de wol geleverde bewindslieden uit Paars. Het was begrijpelijk omdat het verwijt van regentendom in 2002 veel meer aan de pvda gericht was dan aan de vvd, die trouwens sinds 1977 eigenaardig genoeg wel veel langer in de regering had gezeten.⁹¹

De oud-ministers Van Aartsen en Zalm, die elkaar het leiderschap betwistten, waren een deftige debater en een gedegen bestuurder. In het populistische post-2002 tijdperk hadden zij het moeilijk. Als politiek leider en vice-premier stelde Zalm zich te passief op en hij bleef vooral de minister van Financiën. Van Aartsen had als debater in de Kamer aanvankelijk succes, maar kon het tij toch niet keren en legde het bijltje erbij neer na de verloren gemeenteraadsverkiezingen van 2006. In de brief waarmee hij vervolgens bekendmaakte na de verkiezingen niet meer terug te keren in de Kamer, legde hij uit wat het probleem van de vvd was. 'Vanaf haar oprichting woedt binnen de vvd, dan weer onderhuids, dan weer aan de oppervlakte, de richtingstrijd tussen een naar populisme neigende stroming (no-nonsense, belastingverlaging, orde) en een vrijzinnige stroming (vrijheid, rechtsstaat, internationale gerichtheid, onderwijs). Alle aanvoeders, van Stikker en Oud tot mijzelf, hebben ernaar gestreefd die stromingen te verbinden. Hoe meer dat lukte – veelal afhankelijk van de steun daarvoor binnen de partij – des te beter het resultaat voor de vvd. Zie het succes van Hans Wiegel, zie het uiteindelijke succes van Frits Bolkestein. De vraag is of dat in de politieke realiteit van nu nog mogelijk is. Het beeld dat in de lijsttrekkerscampagne is ontstaan, heeft die verbindende rol moeilijker gemaakt.'⁹²

Het is een pakkende voorstelling van zaken, die echter wel werd ingegeven door de situatie anno 2006. Inderdaad kan men naast de vrijzinnige inslag bij de vvd al vroeg sterke electorale overwegingen waarnemen. In de ruzie tussen Stikker en Oud overwoog voor de laatste wellicht meer de stemming in de partij dan onder het electoraat, maar in de polarisatie tegenover de pvda die

culmineerde in de verkiezingszege van 1959 speelden electorale overwegingen een belangrijke rol. Sterker nog was dit natuurlijk het geval vanaf Wiegel. Na hem was bij iedere lijsttrekker de vraag of hij verkiezingen kon winnen cruciaal, in feite zelfs doorslaggevend. Dit werd nooit uitgevochten als een 'richtingenstrijd', omdat de keuze bepaald werd door het potentiële electorale succes van de lijsttrekker, niet door zijn politieke lijn. De vvd streed ogenschijnlijk vooral over personen, maar de keuze voor een lijsttrekker was in de praktijk ook een keuze voor een politieke lijn, omdat de lijsttrekker daaraan invulling kon geven. Onder achtereenvolgens Oud, Wiegel en Bolkestein was een zeker conservatisme alleen al vanwege de respons onder de kiezers onomstreden. Daarmee is dus de strijd over personen meer dan een strijd over personen alleen geweest, maar groeide die door het primaat van het electoraat niet uit tot een richtingenstrijd. Dit primaat leidde bijvoorbeeld in 1982 tot de keuze van de 'linkse' Nijpels tot fractievoorzitter,⁹³ aangedragen door Wiegel die conservatiever was maar in Nijpels een stemmentrekker zag. Nog Bolkestein steunde om die reden aanvankelijk Rita Verdonk, maar in haar geval was wel heel duidelijk dat het nu meteen om meer ging dan om personen.

Dit is het gevolg van de ontwikkeling sinds 2002. Opeens verscheen er met Fortuyn een serieus te nemen concurrent ter rechterzijde, die niet gouvernementeel was, zoals de vvd altijd was geweest, maar alléén oppositioneel. Pas nu was er het regelrechte populisme dat Van Riel al omstreeks 1970 had zien aankomen, maar dat Wiegel toen had verbonden met een gouvernementele houding. Het verzet van Wiegel en Bolkestein tegen de jaren zeventig was in 2002 opeens passé. Het duurde even voordat de consequenties ervan werkelijk doordrongen tot de vvd, maar bij de lijsttrekkersverkiezing door de leden in 2006 was het zover. Rutte tegenover Verdonk, het was meer dan een personenstrijd. Als het al niet een strijd was over de politieke lijn, dan toch in ieder geval over de vraag of de vvd een rustige, op het centrum gerichte partij zou zijn, ook al zou dat verlies aan zetels betekenen, dan wel een dynamische maar onvoorspelbare partij die het populisme van rechtse afsplitsingen of alternatieven de wind uit de zeilen wilde nemen, ook al betekende dat polarisatie in de politiek en afscheid van de lange traditie van bestuurderspartij.

Het lijkt er sterk op dat deze keer de problemen van de partij niet door alleen een sterke leider kunnen worden opgelost, hoe hard er ook alom om leiderschap wordt geroepen. Eerst moet de vraag beantwoord worden of de partij van Oud en Wiegel behoud van identiteit kan blijven verbinden met een primaat van het electoraat.

⁴⁵ S. Colarizi, *Storia dei partiti nell'Italia repubblicana*, Rome, 1997, pp. 781-782.

⁴⁶ Forza Italia, 'Carta dei valori', www.forza-italia.it/images/cdv/cartadeiva-lori.pdf (15 juli 2005).

⁴⁷ Colarizi, *op.cit.* 782-783; Partito Repubblicano Italiano, 'La Storia', www.pri.it/html/Home%20pri.html (20 augustus 2007).

⁴⁸ Zie A. Massart, 'Y a-t-il un parti libéral en France?', in: P. Delwit red., *Libéralisme et partis libéraux en Europe*, pp. 75-92.

⁴⁹ Union pour un Mouvement Populaire, 'Charte des valeurs', www.u-m-p.org/site/index.php/ump/l_ump/nos_valeurs/charte_des_valeurs (20 augustus 2007).

⁵⁰ Zie G. Voerman, 'De kruistocht tegen Jörg Haider. De VVD, de Liberale Internationale en de FPÖ', in: *Liberaal Reveil*, 41 (2000), no. 3, pp. 107-114; K.R. Luther, 'The Freiheitliche Partei Österreichs: protest party or governing party?' in: E.J. Kirchner red., *Liberal parties in Western Europe*, Cambridge, 1988, pp. 213-251; en K.R. Luther, 'The FPÖ: From Populist Protest to Incumbency' in: P.H. Merkl and L. Weinberg red. *Right-Wing Extremism in the Twenty-First Century*, Londen, 2003, pp. 191-219. Na het tumultueuze vertrek van Haider in 2005 is de FPÖ wel iets kleiner maar bepaald niet liberaler geworden.

⁵¹ Zie ook Lucardie en Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', pp. 129-132.

⁵² S. van der Lubben, 'Politieke ruimte', in: H. Pellikaan en S. van der Lubben red., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de lage landen*, Utrecht, 2006, pp. 44-66.

⁵³ Aldus Ph. van Praag, 'De verkiezingscampagne', p. 111; en J. Kleinnijenhuis en

J.A. de Ridder, 'De nieuwskaravaan', eveneens in: Aarts, Van der Kolk en Rosema red., *Een verdeeld electoraat*, pp. 120-138, in het bijzonder p. 130.

⁵⁴ Volgens het bureau van Maurice de Hond zou de VVD met Verdonk als lijsttrekker 28 in plaats van 22 zetels gewonnen hebben (*de Volkskrant*, 23 november 2006).

⁵⁵ B. Meguid, 'Competition Between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success', in: *American Political Science Review*, 99 (2005), no. 3, pp. 347-359.

Noten bijdrage Henk te Velde

¹ Hans Wiegel, 'VVD heeft echte leider nodig', *Dagblad De Pers*, 13 april 2007.

Het ging om Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. 5 jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007.

² Toen Stikker de leider van de CHU, Hendrik Willem Tilanus, vroeg of hij aan een liberale partij moest beginnen, antwoordde deze: 'Dat moet u zeker doen, want de liberale richting is er altijd geweest. Het is een eigen denkrichting, die er in 1600 was, in 1700, in 1800, in 1900, en die zich ook nu zou moeten manifesteren.' G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, Kampen, 1966, p. 253.

³ Vgl. Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988, pp. 134-135 en 161.

⁴ *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, Amsterdam, 1970, p. 53.

⁵ Daan Dijksman en John Jansen van Galen, 'Mr. E.M. Toxopeus. Het liberalisme als het fatsoen van de tennisbaan', in: *Haagse Post*, 13 november 1982, p. 29.

⁶ Vonhoff betoogt iets vergelijkbaars in: H.J.L. Vonhoff, *Liberalen onder één dak*.

VVD: *50 jaar liberale vereniging*, Den Haag, 1998, p. 24.

⁷ Dirk U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis*, Rotterdam/Den Haag, 1966, p. 47 (lezing in oorlogstijd). In de Stichting speelde overigens ook Anthonie Nicolaas Molenaar een belangrijke rol, voor de oorlog bestuurslid van de Liberale Staatspartij en erna fractievoorzitter van de PvdV en de VVD in de Eerste Kamer.

⁸ Maarten van Bottenburg, *Aan den arbeid! In de wandelgangen van de Stichting van de Arbeid 1946-1995*, Amsterdam, 1995, p. 84; zie verder pp. 27-49.

⁹ Ibidem, p. 63.

¹⁰ M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam 1988, p. 13.

¹¹ Stikker, *Memoires*, pp. 70-71 en 97.

¹² Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam*, Den Haag, z.j., p. 6; Tilanus: Stikker, *Memoires*, p. 83; vgl. Puchinger, *Tilanus*, p. 253.

¹³ H. van Riel, 'Voorzitter van de V.V.D.', in: *Mr. P.J. Oud gezien door zijn tijdgenoten*, Rotterdam, 1951, p. 252.

¹⁴ A.W. Abspoel, 'Portret van een groot parlementariër', in: *Liberale gedachten. Een bundel opstellen aangeboden aan prof.mr. P.J. Oud ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag*, Rotterdam/Den Haag, z.j., p. 27.

¹⁵ Puchinger, *Tilanus*, p. 156.

¹⁶ Stikker, *Memoires*, p. 94.

¹⁷ P.H. Ritter, 'Mr P.J. Oud, de mens', in: *Mr. P.J. Oud gezien door zijn tijdgenoten*, p. 292.

¹⁸ Westers, *Stikker*, p. 98. Zie ook: H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof.mr. P.J. Oud*, Alphen aan den Rijn, 1969, pp. 100-101.

¹⁹ Van Riel, 'Voorzitter van de V.V.D.', p. 246.

²⁰ Geciteerd in: Vonhoff, *Bewegend verleden*, p. 117.

²¹ Nog in zijn voorwoord bij H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme*, Baarn, 1965, pp. 2-5.

²² Bijvoorbeeld: H.J.L. Vonhoff, 'Oud: geen derde weg en geen derde macht', in: Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden red., *Drees, minister-president 1948-1958*, Den Haag, 2005, pp. 63-69.

²³ Westers, *Stikker*, p. 206.

²⁴ Van Riel, 'Voorzitter van de V.V.D.', p. 250.

²⁵ Abspoel, 'Portret van een groot parlementariër', p. 29.

²⁶ *Mr. H. van Riel*, p. 65.

²⁷ Vonhoff, *Bewegend Verleden*, p. 142.

Van Riel deed dit in een vergadering van het dagelijks bestuur op 26 september 1959.

²⁸ J.L. Heldring, 'Korthals, Hendrik Albertus (1911-1976)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/korthal> (19 juli 2007). Een enigszins andere lezing, eveneens zonder bronvermelding, in: Vonhoff, *Liberale onder één dak*, p. 53.

²⁹ Zie: H.J.L. Vonhoff, 'E.H. Toxopeus. Een Heer uit Breda', in: *Kopstukken van de VVD. 16 biografische schetsen*, Houten, 1988, pp. 51-61.

³⁰ Geciteerd in: F. Korthals Altes, 'Haya van Someren-Downer. De geïnspireerde liberale aanvoester', in: *Kopstukken van de VVD*, p. 100.

³¹ Vgl. Marcel ten Hooven, 'Een "politiek leider" wordt nooit benoemd', in: *Trouw*, 26 november 2004.

- ³² T. Thalhammer, 'W.J. Geertsema. Een liberaal denker', in: *Kopstukken van de VVD*, p. 89.
- ³³ M. van Amerongen, 'Mr. W.J. Geertsema als gerijpt liberaal leider. Het failliet van het naoorlogs politiek liberalisme', in: *Vrij Nederland*, 29 november 1969.
- ³⁴ Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, pp. 13 en 268.
- ³⁵ Bijvoorbeeld: W.J.A. van den Berg, 'K. van der Pols. Voorzitter tussen oud en nieuw', in: *Kopstukken van de VVD*, p. 66.
- ³⁶ Bijv. John Jansen van Galen, 'Haya van Someren-Downer: "ik ben er diep van overtuigd dat het Nederlandse volk liberaal is"', in: *Haagse Post*, 24 mei 1969, p. 21. 'Uw partij klaagt altijd over haar verkeerde image bij de kiezers. (...) Het komt te weinig over.'
- ³⁷ Henry Faas, *God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen*, Utrecht/Antwerpen, 1967, pp. 179-181; Dijkman, 'Mr. E.H. Toxopeus. Het liberalisme als het fatsoen van de tennisbaan', p. 29. Identieke opmerkingen in het interview dat Bolkestein hem afnam: F. Bolkestein ed., *Modern liberalism. Conversations with liberal politicians*, Amsterdam, 1982, p. 254.
- ³⁸ Van Amerongen, 'Mr. W.J. Geertsema'; Vonhoff, 'E.H. Toxopeus. Een Heer uit Breda', p. 52; 'Hier in Holland. Verkiezingspolitiek', *Haagse Post*, 4 februari 1967.
- ³⁹ Zie voor dit laatste bijvoorbeeld: Toxopeus in 'Hier in Holland. Partijpolitiek', in: *Haagse Post*, 26 maart 1966.
- ⁴⁰ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam*, Den Haag, z.j.
- ⁴¹ *Mr. H. van Riel*, p. 171.
- ⁴² In de discussie over het beginselprogramma werd dit laatste gevaar gesignaleerd in 1964: Van den Berg, 'K. van der Pols', p. 72.
- ⁴³ John Jansen van Galen, 'Wat mot een arbeider in de VVD?', in: *Haagse Post*, 28 juni 1969, p. 5.
- ⁴⁴ J. Bosmans, 'Geertsema, Willem Jacob (1918-1991)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemma-ta/bwn6/geertsema> (28 november 2006).
- ⁴⁵ Van den Berg, 'K. van der Pols', p. 77.
- ⁴⁶ H. van der Hoeven, 'Riel, Harm van (1907-1980)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemma-ta/bwn4/riel> (15 februari 2007).
- ⁴⁷ Cees Labeur, 'Een senator gaat heen', in: *Elseviers Magazine*, 22 mei 1976, p. 29.
- ⁴⁸ *Mr. H. van Riel*, p. 68.
- ⁴⁹ Gijs de Vries, 'De VVD in de komende dertig jaren', in: *Vrijheid en Democratie*, 3 februari 1978, p. 19.
- ⁵⁰ *Mr. H. van Riel*, p. 69. Zie ook: interview met Henry Faas in W. Jungman, *Harm van Riel. Een heer van stand in de Nederlandse politiek*, Haarlem, 1981, pp. 75-81, p. 76.
- ⁵¹ Labeur, 'Een senator gaat heen', p. 29.
- ⁵² Faas, *God, Nederland en de franje*, p. 179.
- ⁵³ Jan van Zanen, *Haya van Someren-Downer. Vrouw voor vrijheid en democratie*, Amsterdam, 1994, p. 201. Van Zanen citeert behalve *Trouw*-journalist Willem Breedveld ook Ferry Hoogendijk.
- ⁵⁴ *Vrijheid en Democratie*, 18 april 1975.
- ⁵⁵ Bijvoorbeeld Vonhoff in: Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Utrecht, 1993, p. 37; Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 95.
- ⁵⁶ Jaap Jansen, "'Ik ben geen voorstander

van charismatische leiders.” Edzo Toxopeus over Den Haag vroeger en nu’, in: *Elsevier*, 8 oktober 1988, p. 39.

⁵⁷ Mark Kranenburg, “Ik ben niet bekeerd”. De terugkeer van Toxopeus in de politiek’, in: *NRC Handelsblad*, 18 maart 1989.

⁵⁸ Hans van der Werf, *Hans Wiegel. Profiel van een politicus*, Baarn, 1973, p. 48; Labeur, ‘Een senator gaat heen’, p. 33.

⁵⁹ *Mr. H. van Riel*, pp. 160-161.

⁶⁰ Zie voor de parallellen in politiek optreden tussen Troelstra, Kuypers en Fortuyn: Henk te Velde, ‘Drees und Fortuyn. Der Stil politischer Führerschaft in den Niederlanden seit 1945’, in: *Jahrbuch Zentrum für Niederlande-Studien* 14 (2003) pp. 11-25. Gedeeltelijk in het Nederlands verschenen in: idem, ‘Passie, theater en narcisme’, in: *Pluche: essays en verhalen over openbaar bestuur*, winter 2003, pp. 63-69.

⁶¹ Jungman, *Van Riel*, p. 60.

⁶² *Haagse Post*, 16-22 december 1970, pp. 16-18.

⁶³ Van der Werf, *Hans Wiegel*, p. 47.

⁶⁴ Zie het eerder geciteerde stuk van Amerlaan in: *Haagse Post*, 16-22 december 1970, pp. 16-18.

⁶⁵ Hoedeman, *Hans Wiegel*, p. 153.

⁶⁶ Theo Joekes, *Man en paard. Herinneringen*, Meppel, 1996, p. 142.

⁶⁷ E. Nordlohne, ‘Hans Wiegel: bedaard jongeling’, in: *Liberaal Reveil* 10 (1967), pp. 51-52.

⁶⁸ Van der Werf, *Hans Wiegel*, p. 32.

⁶⁹ Max van Weezel en Leonard Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuiters*, Amsterdam, 1999, p. 123.

⁷⁰ Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007 te Den Haag.

⁷¹ Marc Chavannes. ‘Het hoogste gehaald dat een liberaal kan bereiken’, in: *NRC Handelsblad*, 24 april 1982.

⁷² Jan Tromp, ‘Het gaat snel, die politie-

ke vergetelheid’, in: *Haagse Post*, 25 augustus 1984.

⁷³ Bijvoorbeeld: Joop van Tijn en Max van Weezel, “Je moet bij ons in de kopgroep zitten, maar niet te veel winnen”. Wiegels vertrek was allang een goed betaald geheim’, in: *Vrij Nederland*, 24 april 1982 (generatie is verdwenen); Frans van Deyl, ‘Een ruk naar rechts. Zou het nog wat worden met de VVD?’, in: *De Tijd*, 25 mei 1990 (leiders).

⁷⁴ Joekes, *Man en paard*, p. 160.

⁷⁵ F.L.M. Lafort, ‘E.H.T.M. Nijpels. De wet van de remmende voorsprong’ in: *Kopstukken van de VVD*, p. 190; Joekes, *Man en paard*, pp. 163, 165 en 173. Joekes wordt bijgevalen door Frits Korthals Altes in: Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 81 en door Vonhoff in: Vonhoff, *Liberale onder één dak*, pp. 117-120 en 216.

⁷⁶ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 82.

⁷⁷ Hoedeman, *Hans Wiegel*, p. 189. Vgl. ook de opmerking in het interview met Ed Nijpels, 4 juli 2007 dat de VVD-ministers in het kabinet afspraken met het CDA maakten die de fractie niet waardeerde.

⁷⁸ Interview met Gerrit Zalm, 29 juni 2007 te Den Haag.

⁷⁹ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, pp. 86-87.

⁸⁰ *Vrij Nederland* 19 juli 1986.

⁸¹ Bijvoorbeeld in *De Tijd*, 7 oktober 1988, pp. 12-13.

⁸² Jansen, ‘Ik ben geen voorstander van charismatische leiders’.

⁸³ Bemboom, *Wiegel en de media*, pp. 89-90; vgl. o.a. Hoedeman, *Hans Wiegel*, p. 228.

⁸⁴ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 302.

⁸⁵ H. te Velde, ‘Gerrit Zalm als politicus’, in: *Per saldo. Overheidsfinanciën en*

fiscaliteit na twaalf jaar minister Zalm, Den Haag, 2007, pp. 13-22.

⁸⁶ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 301.

⁸⁷ Interview met Frits Bolkestein, 3 juli 2007 te Amsterdam.

⁸⁸ Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007 te Den Haag.

⁸⁹ Teun Lagas, 'Bolkestein bleef geërgerd over de jaren zeventig', in: *Trouw*, 31 juli 1998.

⁹⁰ J.A.A. van Doorn, 'Zeer gearticuleerde meningen', in: *HP/De Tijd*, 9 november 1990, pp. 26-27 (bespreking van Frits Bolkestein, *De engel en het beest*). Het 'Wiegeliaanse moment' ontleende hij aan Jos de Beus in idem e.a., *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*, 1989; herziene druk Amsterdam 1996, p. 93.

⁹¹ In Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, wordt de indruk gewekt dat de VVD de reputatie kreeg van regenten bij uitstek. Dat is een vertekening achteraf, in 2002 werd dit verwijt gericht aan de PvdA. Zie ook: Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman ed., *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries*, Berlijn, 2006.

⁹² Jozias van Aartsen, 'Waarom ik straks de Kamer verlaat', in: *NRC Handelsblad*, 21 augustus 2006, p. 7.

⁹³ Interview met Ed Nijpels, 4 juli 2007 te Leeuwarden.

Noten bijdrage Uri Rosenthal

¹ Zie bijvoorbeeld H.J.L. Vonhoff, *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale*

vereniging, Den Haag, 1998; en P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*, Assen, 1946.

² Onder andere door het NIPO en Veldkamp/Marktonderzoek.

³ Sociaal-wetenschappelijk instituut van de Vrije Universiteit afdeling Politicologie, *De Nederlandse kiezers in 1967. Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête*, Amsterdam/Brussel, 1967; L.P.J. de Bruyn, R.J. Mokken en F.M. Roschar red., *De Nederlandse kiezer '71. Een eerste verslag door de werkgroep nationaal verkiezingsonderzoek 1971*, Meppel, 1972; L.P.J. de Bruyn, J.W. Foppen en A. Hoogerwerf red., *De Nederlandse kiezer '72*, Alphen aan den Rijn, 1973; L.P.J. de Bruyn, J.W. Foppen en A. Hoogerwerf red., *De Nederlandse kiezer '73*, Alphen aan den Rijn, 1973; G.A. Irwin, J. Verhoef en C.J. Wiebrens red., *De Nederlandse kiezer '77*, Voorschoten, 1977; C. van der Eijk en B. Niemöller red., *In het spoor van de kiezer. Aspecten van 10 jaar kiezersgedrag*, themanummer *Acta Politica*, 18, 1983; J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk red., *De Nederlandse kiezer '86*, Amsterdam, 1987; J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin red., *De Nederlandse kiezer 1989*, Amsterdam, 1992; R. Horstman en J. van Deth, *Dutch Parliamentary Election Studies Data Source Book 1971-1989*, Amsterdam, 1993; J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller red., *De Nederlandse kiezer 1994*, Leiden, 1995; K. Aarts en H. Semetko red., *The 1998 Dutch Election in Perspective*, themanummer *Acta Politica*, 34, 1999; J.J.A. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Enschede, 2000; K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema red., *Een*